

Christina Lamb

Ons lichaam, jullie slagveld

De verzwegen oorlogsmisdaden
tegen vrouwen

Vertaald door
Catalien en Willem van Paassen

Ambo|Anthos
Amsterdam

We hebben ons kostbaarste bezit gegeven en zijn vanbinnen vele malen gestorven, maar onze namen vind je nergens terug op gedenktekens of oorlogsmonumenten.

Aisha, overlevende van verkrachting tijdens de oorlog in Bangladesh in 1971

Inhoud

Kaarten 9

PROLOG: Het meisje dat ik ooit was 15

1 Op Mussolini's eiland 27

2 De meisjes in het bos 34

3 De kracht van een hashtag 55

4 Sluit hier aan in de rij van verkrachtingslachtoffers 83

5 Vrouwen die naar de hemel staren 105

6 De vrouwen die de geschiedenis veranderden 127

7 De rozen van Sarajevo 168

8 Zo ziet een genocide eruit 192

9 Het uur van de jacht 207

10 Toen was het stil 224

11 De imker van Aleppo 256

12 De Ninivéprocessen 286

13 De wonderdokter en de City of Joy 314

14 Mama had de deur niet goed dichtgedaan... 350

15 De Lola's – tot de laatste snik 364

NASCHRIFT: Een lied voor de nachtegaal 385

Dankwoord	419
Noten	423
Bibliografie	425
Fotoverantwoording	431

PROLOOG

Het meisje dat ik ooit was

Ze deden de namen in de kom en begonnen ze eruit te trekken. Tien namen, tien meisjes. De meisjes rilden als jonge katjes onder een lekkende kraan. Voor hen was dit geen grabbelton. De mannen die de strookjes papier eruit visten waren strijders van Islamitische Staat, en elk zou een meisje als slaaf nemen.

Naima keek naar haar handen; bloed bonkte in haar oren. Het meisje naast haar was jonger dan zij, ongeveer veertien jaar, en jammerde zachtjes van angst, maar toen Naima haar hand wilde vasthouden, rukte een van de mannen zijn riem af en sloeg hen uit elkaar.

Die man was ouder en groter dan de andere, ongeveer zestig, schatte ze, met een buik die over zijn broekband gulpte en een wreed trekje rond zijn mond. Ze werd toen al negen maanden door is gevangengehouden. Ze wist dat geen van de mannen aardig was, maar ze bad dat haar naam niet getrokken zou worden door een van hen.

‘Naima.’ De man die haar naam voorlas, was Abu Danoon. Hij zag er jonger uit, bijna zoals haar broer; het haar op zijn kin was nog vlassig. Misschien had hij minder wreedheid in zijn hart.

De trekking ging verder. De dikke man viste het jonge meisje naast haar uit de kom. Maar toen zei hij in het Arabisch iets tegen de anderen, trok twee knisperende honderddollarbiljetten tevoorschijn en legde ze met een klap op tafel. Abu Danoon haalde zijn schouders op, stopte het geld in zijn zak en gaf zijn strookje papier.

Even later duwde de dikke man haar in zijn zwarte Land Cruiser en reden ze door de straten van Mosul, een stad die ze ooit dolgraag had willen bezoeken maar die nu de hoofdstad was van de monsters die haar vaderland waren binnengedrongen en haar en zes van haar boers en zusjes hadden ontvoerd, samen met duizenden anderen.

Ze keek door de getinte ruiten. Een oude man op een kar sloeg een ezel opdat die in beweging zou komen en mensen waren boodschappen aan het doen, al waren de enige vrouwen op straat in zwarte hidjabs gehuld. Het was vreemd hoe het dagelijks leven voor anderen gewoon doorging, bijna alsof ze een film zag.

Haar overweldiger was een Irakees die Abdul Hasib heette en hij was een moellah. De religieuze waren het ergst.

‘Hij deed alles met me,’ vertelde ze later. ‘Slaan, seks, haren trekken, seks, alles... Ik verzetste me, dus dwong hij me en sloeg hij me. Hij zei: “Je bent mijn *sabaya*” – mijn slaaf.

Daarna lag ik daar en probeerde ik mijn geest boven mijn lichaam te laten zweven alsof het iemand anders overkwam, zodat hij mij niet helemaal kon stelen.

Hij had twee vrouwen en een dochter, maar die deden niets om mij te helpen. Behalve hem bevredigen, moest ik ook het hele huishouden doen. Op een keer stond ik af te wassen toen een van de vrouwen naar me toe kwam en me een pil liet nemen, een soort viagra. Ze gaven me ook anti-conceptie.’

Haar enige respijt was eens in de tien dagen, als de moellah naar Syrië ging voor een bezoek aan de andere kant van hun Kalifaat.

Na pakweg een maand verkocht Abdul Hasib haar voor 4500 dollar aan een andere Irakees, Abu Ahla genaamd, een forse winst. ‘Abu Ahla had een cementfabriek en twee vrouwen en negen kinderen. Twee van zijn zonen waren is-strijders. Het was hetzelfde, gedwongen seks, maar toen bracht hij me naar het huis van zijn vriend Abu Suleiman en verkocht hij me voor 8000 dollar. Abu Suleiman verkocht me aan Abu Daud, die me een week hield en toen doorverkocht aan Abu Faisal, een bommenmaker in Mosul. Hij verkrachtte me twintig dagen en verkocht me toen aan Abu Badr.’

Uiteindelijk werd ze aan twaalf verschillende mannen verkocht. Ze noemt ze een voor een op, hun *nom de guerre* en hun echte naam, zelfs de namen van hun kinderen, die ze zich allemaal had ingeprent omdat ze ooit zouden moeten boeten.

‘Het ergste was om zo doorverkocht te worden, alsof we geiten waren,’ zei ze. ‘Ik probeerde zelfmoord te plegen door me uit een auto te werpen. Een andere keer vond ik pillen en at ze allemaal op. Maar ik werd toch weer wakker. Ik had het idee dat zelfs de dood me niet wilde hebben.’

Ik schrijf een boek over verkrachting tijdens oorlogen. Het is het goedkoopste wapen dat de mens kent. Het verwoest families en vaagt dorpen leeg. Het maakt paria’s van jonge meisjes die een einde aan hun leven wensen voor het goed en wel begonnen is. Het brengt kinderen voort die hun moeders elke dag aan hun beproeving herinneren en vaak door hun gemeenschap worden verstoten als ‘slecht bloed’. En het wordt bijna altijd genegeerd in de geschiedenisboeken.

Telkens wanneer ik denk dat ik het allerergste heb gehoord, ontmoet ik iemand zoals Naima. Met haar spijkerbroek, geruite blouse en zwarte sneakers, haar roodbruine haar strak naar achteren in een staart en een bleek, schoongeboend gezicht, zag ze eruit als een tiener, terwijl ze tweentwintig was en net achttien toen ze gevangen werd genomen. We zaten op kussens in haar keurig schoongeveegde tent in kamp Khanke bij de stad Dohuk in het noorden van Irak, een van de vele witte tenten in eindeloze rijen, die een soort thuis voor duizenden jezidi’s zijn geworden. We spraken urenlang met elkaar. Toen ze eenmaal was begonnen, wilde ze niet meer ophouden. En hoewel ze zo nu en dan lachte als ze over haar kleine wraakoefeningen jegens haar overweldigers vertelde, glimlachte ze nooit.

Voor ik wegging, draaide ze haar telefoon om om mij een pasfotootje op de achterkant te laten zien. Dat was zij als glimlachend schoolmeisje, en het enige wat ze nog had uit een jeugd waarin ze nog nooit van het woord ‘verkrachting’ had gehoord. ‘Ik moet geloven dat ik nog steeds dat meisje ben,’ zei ze.

Misschien zie je verkrachting als iets wat ‘altijd gebeurt in oorlogen’, samen met plunderingen. Sinds de mens ten strijde trekt, heeft hij zich bediend van de vrouwen om zijn vijand te vernederen, zich te wreken, zijn lust te bevredigen of gewoon omdat hij dat kan – oorlogsverkrachting is zelfs zo gewoon dat we over de verkrachting van een stad spreken om de moedwillige verwoesting ervan te beschrijven.

Als een van de weinige vrouwen in een beroep dat nog steeds door mannen werd gedomineerd, belandde ik door toeval in de oorlogsverslaggeving, en het was niet het knallen dat me interesseerde, maar wat zich achter de linies afspeelde – hoe mensen zich redden en hun kinderen voeden, onderwijzen en beschutten en hun ouderen beschermen terwijl rondom hen de hel losbreekt.

De Afghaanse moeder die me vertelde hoe ze mos van stenen schraapte om haar kinderen te voeden terwijl ze hen door de heuvels loodste om aan de bommen te ontkomen. De belegerde moeders in Oost-Aleppo die

van gebakken bloem en bijeengescharreld blad boterhammen voor hun kinderen in elkaar flansten en hen warm hielden door meubels of raamkozijnen te verbranden terwijl de straten rondom hen tot grijs stof werden gebombardeerd. De Rohingyavrouwen die hun kinderen door bossen en over rivieren naar de veiligheid droegen nadat Myanmarese soldaten hun mannen hadden afgeslacht en hun hutten hadden platgebrand.

De namen van die vrouwen vind je niet in de geschiedenisboeken of op de oorlogsmonumenten die we in onze treinstations of stadscentra passeren, maar voor mij zijn zij de ware helden.

Naarmate ik dit werk langer deed, werd ik steeds verontruster, niet alleen door de verschrikkingen die ik zag, maar door het gevoel dat we vaak slechts de helft van het verhaal horen, misschien doordat het doorgaans mannen zijn die de verslagen maken. Zelfs nu nog worden de verhalen over conflicten meestal door mannen verteld. Mannen schrijven over mannen. De vrouwenstemmen worden er te vaak buiten gelaten. Tijdens de eerste fase van de oorlog in Irak in 2003 tot aan de val van Saddam Hoessein was ik een van zes correspondenten in het veld voor mijn krant, de *Sunday Times*. Toen ik na afloop de verslagen las, hadden mijn drie mannelijke collega's en een van mijn twee seksegenoten niet één Irakese vrouw geciteerd. Het was alsof die er niet waren.

Het zijn niet alleen de schrijvers die oorlogslanden als mannenlanden zien. Vrouwen worden vaak uitgesloten van de onderhandelingen die een einde aan een oorlog moeten maken, ook al toont het ene na het andere onderzoek aan dat vredesverdragen vaak langer standhouden als er vrouwen bij betrokken waren.

Ik dacht altijd dat we als vrouw veiliger waren in een oorlogsgebied, dat vrouwen een zeker respect genoten. Maar terreurgroepen en wapenhandelaars kennen geen respect. Het lijkt duidelijk dat het vandaag de dag in veel oorlogsgebieden gevaarlijker is geworden om vrouw te zijn. In de afgelopen vijf jaar heb ik in het ene land na het andere meer schokkende wreedheden tegen vrouwen gezien dan ik in ruim drie decennia als buitenlandcorrespondent heb meegemaakt.

Je hoeft maar de grote musea van deze wereld te bezoeken of door de klassieken te bladeren om te zien dat verkrachting tijdens oorlogen niets nieuws is. Het allereerste geschiedenisboek in de geschiedenis van het Westen, van Herodotus, begint met een reeks ontvoeringen van vrouwen door de Feniciërs, vervolgens de Grieken en uiteindelijk de Trojanen, die Helena meegrissen en daarmee de invasie van Azië en de Perzische vergelding in gang zetten. ‘De vrouwen zouden natuurlijk nooit zijn geroofd als ze dat niet zelf wilden,’ zegt Herodotus, in een vroeg voorbeeld van hoe mannen geschiedenis zouden gaan schrijven. In de *Ilias* van Homerus belooft de Griekse generaal Agamemnon Achilles vrouwen in overvloed als hij Troje verovert: ‘[...] als de goden ons toestaan de trotse stad van Priamos te plunderen, mag hij twintig Trojaanse vrouwen voor zichzelf uitkiezen.’ En de vijandschap tussen de twee mannen ontstaat wanneer Agamemnon de vrouw die hij als ‘buit’ nam moet opgeven en die van Achilles probeert te bemachtigen.

Verkrachting en plundering waren voor een overwinnaar een manier om onbetaald voetvolk te belonen en zijn zeges extra glans te geven door zijn tegenstander te straffen en te onderwerpen, wat de Romeinen *vae victis* noemden, ‘wee de overwonnenen’.

Het beperkte zich ook niet tot vervlogen tijden. Als we het spoor volgen van de oude Grieken, Perzen en Romeinen, Alexander de Grote en het snoer van blonde, blauwogige kinderen in Centraal-Azië, tot de ‘troostmeisjes’ van het Japanse Keizerlijk Leger en de massaverkrachting van Duitse vrouwen door het Rode Leger tijdens de Tweede Wereldoorlog, dan zien we dat vrouwen sinds jaar en dag als oorlogsbuit worden beschouwd.

‘De ontdekking van de man dat zijn geslachtsdeel kan fungeren als wapen om angst te zaaien, moet tot een van de belangrijkste ontdekkingen van de prehistorie worden gerekend, samen met het gebruik van vuur en de eerste grove stenen bijl,’ concludeerde de Amerikaanse schrijfster Susan Brownmiller in het baanbrekende boek over verkrachting, *Tegen haar wil*, uit 1975.

Verkrachting is net zo goed een oorlogswapen als de machete, knuppel

of kalasjnikov. De afgelopen jaren zetten etnische en sektarische groepen van Bosnië tot Rwanda, van Irak tot Nigeria, en van Colombia tot de Centraal-Afrikaanse Republiek verkrachting in als een moedwillige strategie, bijna als een massavernietigingswapen, niet alleen om waardigheid te verwoesten en gemeenschappen te terroriseren, maar ook om in hun ogen rivaliserende etnische groepen of ongelovigen weg te vagen.

‘We zullen jullie Rome veroveren, jullie kruisen breken en jullie vrouwen tot slaaf maken,’ waarschuwde Abu Mohammed al-Abnani, woordvoerder voor Islamitische Staat, in een boodschap aan het Westen toen IS-strijders in 2014 Noord-Irak en Syrië binnenvielen en duizenden meisjes zoals Naima ontvoerden.

Een vergelijkbaar dreigement kwam van Boko Haram, een nog moordzuchtiger terreurbeweging, toen het dorpjes in noordelijk Nigeria binnenviel, de mannen vermoordde en de meisjes meenam om ze als ‘bushbruiden’ in kampen te houden waar ze nageslacht moesten produceren, een nieuwe generatie jihadi’s, in een beangstigende ware versie van Margaret Atwoods *Het verhaal van de dienstmaagd*.

‘Ik ontvoerde jullie meisjes [...] Ik ga ze verkopen op de markt, bij Allah,’ verklaarde Abubakar Shekau, nadat hij honderden schoolmeisjes had gekidnapt. ‘Ik huwelijk een vrouw uit als ze twaalf is. Ik huwelijk een meisje uit als ze negen is.’

Ik luisterde naar vrouwen met onvoorstelbare verhalen, en terwijl ik probeerde hun recht te doen door alles zo goed mogelijk op te tekenen voor de lezers van mijn krant, vroeg ik mij steeds weer af: hoe kan dit blijven gebeuren?

De intieme aard van verkrachting houdt in dat er zelden aangifte van wordt gedaan, wat vooral geldt in oorlogsgebieden, waar herhaling waarschijnlijk is, stigmatisering veel voorkomt en bewijs moeilijk te verzamelen is. Anders dan bij moorden zijn er geen lijken, en de cijfers zijn moeilijk te bepalen.

Maar zelfs wanneer we het wel weten, wanneer dappere vrouwen naar voren treden om hun beproevingen te beschrijven, wordt er zelden

actie ondernomen. Het leek wel alsof verkrachting op een of andere manier werd gebagatelliseerd of als iets acceptabels werd gezien wanneer het tijdens oorlogen gebeurde, met name in verre landen. Alsof we het niet wilden weten. Nadat ik de laatste punt achter een verhaal had gezet en het had opgestuurd, vertelde de redacteur me soms dat het te schokkend was voor lezers, of stempelde hij ‘verontrustende inhoud’ eroverheen.

Tot mijn verbijstering vond de eerste strafvervolgning van verkrachting als oorlogsmisdaad pas in 1998 plaats.

Oorlogsverkrachting was toch zeker al eeuwenlang illegaal? Het eerste proces dat ik kon vinden, was in het Duitse plaatsje Breisach in 1474, toen Peter von Hagenbach, een ridder in dienst van de hertog van Bourgondië, werd veroordeeld wegens schending van ‘de wetten van God en de mens’. Hij had een terreurbewind van vijf jaar gevoerd waarin hij als landvoogd van de Boven-Rijnse Laagvlakte verkrachtte en moordde. Zijn verweer dat hij ‘slechts bevelen opvolgde’ werd afgewezen en hij werd geëxecuteerd. Zijn 28 man tellend tribunaal, ingesteld door de aartshertog van Oostenrijk, wordt door sommigen het eerste strafhof genoemd; anderen zeggen dat hier geen sprake was van oorlogsverkrachting omdat er destijds geen gewapend conflict speelde.

Een van de eerste serieuze pogingen tot codificatie van de oorlogswetten verwierp de aloude opvatting dat verkrachting een onvermijdelijk gevolg van oorlog was. President Abraham Lincolns algemeen bevel no. 100, ook bekend als de Lieber Code, in 1863 uitgegeven voor het gedrag van de Noordelijke soldaten tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog, verbood verkrachting ten strengste, ‘op straffe des doods’.

In 1919 werd op de Vredesconferentie van Parijs een Commissie voor Verantwoordelijkheden opgericht, in reactie op de wredeheden tijdens de Eerste Wereldoorlog, waaronder de massamoord op honderdduizenden Armeniërs door de Turken. Verkrachting en gedwongen prostitutie stonden bijna boven aan een lijst met 32 oorlogsmisdaden.

Dat bleek geen beletsel tijdens de Tweede Wereldoorlog. De woede over de gruwelen van die oorlog, toen alle strijdende partijen van ver-

krachting werden beschuldigd, bracht de overwinnaars tot de oprichting van de eerste internationale strafhoven in Neurenberg en Tokio, om oorlogsmisdaden te vervolgen. Er was echter geen enkel proces wegens seksueel geweld.

Niet eens een excuus. In plaats daarvan: zwijgen. Zwijgen over de seksuele slavernij van de troostmeisjes. Zwijgen over de duizenden Duitse vrouwen die door Stalins troepen werden verkracht en over wie ik op school niets las in de geschiedenisboekjes. Zwijgen, ook, in Spanje, waar generaal Franco's Falangisten vrouwen verkrachtten en hun borsten brandmerkten.

Dit is te lang de reactie geweest. Oorlogsverkrachting werd stilzwijgend geduld en straffeloos bedreven; militaire en politieke leiders negeerden het alsof het bijzaak was. Of er werd ontkend dat het ooit had plaatsgevonden.

De tweede alinea van Artikel 27 van de Geneefse Conventie uit 1949 stelt: 'Vrouwen moeten extra beschermd worden tegen aanvallen op hun eer, met name tegen verkrachting, gedwongen prostitutie of andere vormen van aanranding van de eerbaarheid.'

Decennialang was het de meest genegeerde oorlogsmisdaad ter wereld. Het onderwerp kreeg pas internationale aandacht toen er in het hart van Europa weer verkrachtungskampen werden opgezet. De eerste keer dat ik, en velen met mij, over seksueel geweld tijdens conflicten hoorde, was in de jaren negentig tijdens de oorlog in Bosnië.

De woede die daarop volgde, leek het einde te betekenen van de stilzwijgende acceptatie van oorlogsverkrachtingen, zoals die van oudsher bestond. In 1998, hetzelfde jaar als de eerste veroordeling, werd verkrachting als oorlogsmisdaad opgenomen in het Statuut van Rome, de grondslag van het Internationaal Strafhof.

Op 19 juni 2008 nam de VN-Veiligheidsraad unaniem Resolutie 1820 over seksueel geweld tijdens oorlog aan, die stelde dat 'verkrachting en andere vormen van seksueel geweld een oorlogsmisdaad, een misdaad tegen de menselijkheid of een constituerende daad wat betreft genocide zijn'.

Een jaar later werd het Bureau van de Speciale Gezant van de Secretaris-Generaal van de VN inzake Seksueel Geweld in Conflictgebieden opgericht.

Maar 21 jaar na de instelling van het Internationaal Strafhof is er nog niet één veroordeling wegens oorlogsverkrachting geweest. De enige werd in hoger beroep vernietigd.

Het is tenminste iets dat deze misdaden in de statuten staan, maar dat is allerminst een garantie voor handhaving of zelfs maar fatsoenlijk onderzoek. Juist door de aard van deze misdaden zijn er zelden getuigen van en worden directe bevelen niet vastgelegd, en zijn ze voor slachtoffers moeilijk toe te geven of te bewijzen. Het helpt ook niet dat onderzoekers vaak van het mannelijk geslacht zijn en niet altijd even bedreven in het verkrijgen van getuigenissen over zulke gevoelige kwesties. Belangrijke functies worden vaak bekleed door mannelijke aanklagers of rechters voor wie seksueel geweld geen hoge prioriteit heeft naast massamoord, en die soms zelfs opperen dat vrouwen ‘erom vroegen’.

De internationale gemeenschap erkent inmiddels dat seksueel geweld vaak wordt ingezet als een doelbewuste militaire strategie, wat kan worden vervolgd, maar helaas heeft dat op veel plaatsen op de wereld helemaal niets beëindigd. Het rapport van de speciale gezant voor seksueel geweld in conflictgebieden van de Verenigde Naties uit 2018 vermeldde negentien landen waar vrouwen tijdens een oorlog werden verkracht en noemde twaalf militaire en politiemachten en dertig niet-statelijke actoren. Dit was allesbehalve een uitgebreide lijst, stelde het rapport, en hij was samengesteld op grond van ‘waar geloofwaardige informatie beschikbaar was’.

En toen kwam #MeToo. Velen van ons zullen zich 2017 herinneren als een keerpunt voor het aankaarten van seksueel geweld. De opkomst van de MeToobeweging na de beschuldigingen door een reeks actrices en productieassistentes tegen de Hollywoodproducent Harvey Weinstein bevrijdde vele aangerande vrouwen van hun schuldgevoelens en schaamte en sterkte hen om hun mond open te doen.

Zoals zoveel vrouwen volgde ik de MeToobeweging met een mengeling van vreugde en afschuw. Vreugde omdat zoveel vrouwen zich uitspraken en niet langer de intimidatie pikten die wat oudere vrouwen zoals ik ooit normaal vonden. Afschuw omdat seksueel geweld zo alomtegenwoordig was – een op de drie vrouwen krijgt er tijdens haar leven mee te maken. Het kent geen ras, geen klasse, geen grenzen: het gebeurt overal.

Maar ik voelde ook een zeker ongemak. Hoe zit het met de vrouwen die geen advocaten kunnen betalen of geen toegang hebben tot de media? Hoe zit het met vrouwen in landen waar verkrachting als wapen wordt ingezet?

Zoals we bij Harvey Weinstein zagen, praten zelfs sterke, onafhankelijke vrouwen in het liberale Westen slechts met de grootste moeite en vrees over seksuele roofdieren. Ze worden vaak aan de schandpaal genageld door de pers en moeten onderduiken, zoals dr. Christine Blasey Ford overkwam, de jurist die zei dat ze als tiener was aangerand door Brett Kavanaugh, genomineerd als opperrechter.

Stel je dan eens vrouwen voor zonder geld of scholing, in landen waar degenen met geweren of machetes de macht uitoefenen. Voor hen geen psychologen of smartengeld. Ze worden juist vaak zelf veroordeeld. Veroordeeld tot een leven van trauma en slapeloze nachten, problemen bij het aangaan van relaties, om maar te zwijgen over fysieke beschadiging, misschien een kinderloos bestaan – ze kunnen zelfs uit hun gemeenschap worden verbannen, wat door iemand ‘langzame moord’ werd genoemd.

Een vrouwenlichaam is overal ter wereld nog steeds heel vaak een slagveld, en honderdduizenden vrouwen dragen de onzichtbare wonden van een oorlog.

En daarom besloot ik de verhalen van een aantal van die vrouwen in hun eigen woorden op te tekenen. Het bleek het begin van een schokkende reis door Afrika, Azië, Europa en Zuid-Amerika om de wellicht gruwelijkste daden die de mens kent te onderzoeken. Naarmate ik meer plaatsen bezocht, besepte ik des te beter hoe vaak verkrachting voorkwam, omdat de internationale gemeenschap en nationale gerechtshoven er keer op keer niet in slagen de daders voor het gerecht te brengen.

Dit zijn geen gemakkelijke verhalen om te vertellen of om naar te luisteren. Maar ze getuigen vaak van verbluffende moed en heldhaftigheid.

Vrouwen zijn niet louter omstanders bij de geschiedenis. Het is tijd om voortaan het hele verhaal te vertellen.

ISBN 978 90 263 4266 0

© 2020 Christina Lamb

International Rights management: Susanna Lea Associate

© 2021 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,
Amsterdam en Catalien en Willem van Paassen

Oorspronkelijke titel *Our Bodies Their Battlefield*.

What War Does to Women

Oorspronkelijke uitgever William Collins

Omslagontwerp Bloemendaal & Dekkers

Omslagillustratie © Dijana Muminovic. Rialda Zukic uit
Bowling Green, Kentucky, Minela Aljic uit Bratunac en
Pemba Malagic uit Srebrenica (v.l.n.r.) rouwen om familie en
vrienden tijdens de begrafenis in Potočari op 11 juli 2010,
waarbij 775 lichamen werden begraven bij de herdenking
van de genocide in Srebrenica, vijftien jaar eerder.

Kaarten © Martin Brown

Foto auteur © Caroline Forbes

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen